

O‘SIMLIKLAR VA HAYVONOT OLAMINI MUHOFAZA QILISH

Turg‘unova Muhlisaxon Doniyorbekovna*Namangan Davlat Pedagogika
instituti biologiya yo‘nalishi 1-kurs talabasi*

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada yerdagi hayotni saqlab qolish, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish va qayta tiklash uchun xalqaro, davlat va mintaqaviy tadbirlar majmuyi sanaladi. Ushbu foliyat insoniyatning hozirgi kuni va kelajak avlod manfaatlari ko‘zlab amalga oshiriladi. Tabiatni muhofaza qilishning asosiy vazifasi o‘simlik olamni va hayvonot dunyosi turlarning xilma - xilligini va genofondini saqlab qolish hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: bioxilma - xillik, TMQHI, Qizil kitob, qalin yungli karkidon, kichik poganka, Kamerun qor karkidoni, dront, gigant dinornis.

АННОТАЦИЯ: В данной статье спасение жизни на земле, рациональное использование природных ресурсов и комплекс международных, государственных и региональных мероприятий по восстановлению. Эта деятельность осуществляется в интересах нынешнего и будущих поколений человечества. Основная задача охраны природы – сохранение разнообразия и генофонда флоры и фауны.

Ключевые слова: биоразнообразие - разнообразие, TMQHI, Красная книга, толстошерстный носорог, малая поганка, камерунский снежный носорог, дронт, гигантский динорнис.

ABSTRACT: In this article, saving life on earth, rational use of natural resources and a set of international, state and regional activities for restoration. This activity is carried out in the interests of the present and future generations of humanity. The main task of nature protection is to preserve the diversity and gene pool of the flora and fauna.

Keywords: biodiversity - diversity, TMQHI, Red Book, thick-wooled rhinoceros, small poganka, Cameroon snow rhinoceros, dront, giant dinornis.

KIRISH. Yerda tabiat va insoniyatning barqarorligini ta' minlash uchun tabiatdagi mavjud bioxilma -xilikni saqlab qolish zarur. Tabiat, shu jumladan, o‘simlik olami va hayvonot dunyosini muhofaza qilish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri. Mazkur muammoni hal qilish uchun kuchlarni birlashtirish va davlatlararo darajada, shuningdek, davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorlikdagi harakati talab etiladi.

1948-yil tashkil etilgan Tabiatni muhofaza qilish Xalqaro Ittifoqi va 1961-yil asos solingan Butunjahon yovvoyi tabiat jamg‘armasi ushbu maqsadga xizmat qiladi. 2001-yildan boshlab, har yili 22-may kuni “Xalqaro bioxilma-xillik kuni” nishonlanadi. Ushbu bayram nafaqat tarixiy rivojlanish natijasida vujudga kelgan bioxilma -xilikni saqlashning ahamiyati, balki uning qisqarishi bilan bog‘liq ekologik muammolarni hal etishni talab etiladi. Tabiatdagi tirik organizmlar va ular tarqalgan muhit, anorganik tarkibiy qismlarining

butun majmuyini muhofaza qilish zarur, ya'ni tabiatni muhofaza qilish ishga uyg'unlikda yondashish lozim.

Inson tomonidan hayvon va o'simliklarning qirib tashlanishi, ularning yashash joylarini buzib tashlanishi shunga olib keldiki, natijada ularning ko'pchiligi kamyob va muhofazaga muhtoj bo'lib qoldi. TMQHI tashabbusiga ko'ra ilk bor 1966-yilda muhofaza qilinishi lozim bo'lgan turlarni o'z ichiga olgan xalqaro "Qizil kitob" nashr etildi.

O'zbekistonning noyob va kamayib borayotgan o'simlik va hayvonlari to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar 1979- yilta'sis etilgan "Qizil kitob"da o'z aksini topgan. Birinchi marta O'zbekiston "Qizil kitob"ning faunaga bag'ishlangan qismi 1983-yil nashirdan chiqadi. Unga umurtqali hayvonlar (baliqlar, sudralib yuruvchilar, qushlar, sutemizuvchilar) ning 63 turi kiritilgan edi. "Qizil kitob"- davriy nashr hisoblanadi. Unga kiritiladigan o'simlik va hayvon turlari Tabiatni muhofaza qilish Xalqaro Ittifoqi taklifi etgan binoan 4 guruhga ajratiladi:

- 1) yo'qolgan yoki yo'qolish arafasida turgan (jiddiy muhofaza talab etuvchi) turlar;
- 2) yo'qolib borayotgan (areli va soni kun sayin kamayib borayotgan, maxsus muhofazaga muhtoj) turlari;
- 3) kamyob, bevosita yo'qolish xavfi bo'lmasada, kichik maydonlarda kamdan kam uchraydigan turlar;
- 4) muayyan vaqt davomida soni va tarqalgan maydonlar tabiiy sabablarga ko'ra yoki inson ta'sirida qisqarib borayotgan (sonni nazorat qilib turish talab qilinadigan) turlar.[1]

XX asrgacha Yer yuzidan yo'qolgan hayvonlar stellerov sigiri, qalin junli karkidon, xaltali bo'ri, sayyor kaptar, dront, gigant dinornis kabilar kiradi. Tirik organizmlar klassifikatsiyasini shakillantirishda olimlar tarixiy taraqqiyot o'simlik va hayvonlarning juda ko'p turlari qirilib ketganligini aniqlangan. Masalan, junli karkidon, inson tomonidan ovlanishi va iqlim o'zgarish natijasida 10 ming yil avval qirilib ketgan.

1-rasm. Kamerun qora karkidoni.

2- rasm. Kichik poganka

Qachonlardir Afrikaning ko'plab mamlakatlarda kenga tarqalgan Kamerun qora karkidoni ov va brakonerlik oqibatida 2000-yilga kelib qirilib ketish holatiga keldi. 2011-yilga tur yo'q bo'lib ketgan deb e'lon qilingan.

Kichik poganka yoki Madagaskar qizilbo'yin pogankasi kichik poganka oilasiga kiradi. Qushning ovozi so'nggi marta 1988- yili eshitilgan. 2010 yilda esa u rasman qirilib ketgan deb tan olingan .

3- rasm. Pireney echkisi

O'rta asrlarda yovvoyi echki Pireney yarimorolida juda ko'p uchragan, biroq ularning populatsiyasi nazoratsiz ov sababli XIX -XX asrda tezlik bilan qisqargan. XX asrning ikkinchi yarmida bu hududda faqatgina kichik populatsiya saqlanib qolgan. 2000- yilda esa turning so'nggi vakili o'lik holda topilgan.

Lola turkumi vakillari Xitoyning g'arbiy qismidan tortib to sharqiy Yevropa hududlarida o'sib,

O'rta Osiyo ushbu estetik zavq beruvchi ajoyib o'simliklarning tarqalishi va bioximik-xilik markazi hisoblanadi. Ayni payita O'zbekistonda bolalarning 33 tur mavjudligi aniqlangan.

4- rasm.

Tulipa uzbekistanica—O'zbekiston lolasi

Tulipa dubia—Chipor lola

Tulipa intermedia—Oraliq lola

Tulipa ingens—Ulug'vor lola

“Qizil kitob” ning yangi nashrida muhofazaga olingan o‘simlik turilari soni 300 ga boradi. "Qizil kitob"da o‘simlikning xar bir turining nomi, qaysi oilaga mansubligi va qisqacha ta’rifi tarqalishi haqida malumotlar keltirilgan.

Yo’qolgan turlar. Hech bir inson dinozavrlarning yo’q bo’lib ketish sababini aniq dallillar bilan aytib berolmaydi. Bir narsa aniqqi, inson faoliyati va tabiatga ta’siri dinozavrlardan keyin paydo bo’ldi.

Bugun hayot tamoman boshqacha. Yo’qolib borish arafasidagi turlar soni oshmoqda. 1980 yildan 2000 yilgacha AQSH da 40 ga yaqin o‘simlik va hayvon turlari yo’q bo’lib ketdi. Sababi, insoniyatning yer yuzini katta maydonlarini egallashi va o’zlashtirish, ehtiyojlarini qondirishi hisobiga turlar soni kamayibketmoqda.

XULOSA. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, biologik xilma-xillik yeryuzida barcha ekotizimlarda mavjud. Biron bir turning yo’qolishiyoki kamayib ketishi har xil tur populyatsiyasi uchun noqulaylik keltiribchiqaradi, zero, turlar doimo bir-biri bilan turlichao‘zaro bog‘langan. Suv ekotizimi va quruqlik ekotizimlarida turlar xilma-xilligini saqlash hozirgi kunning dolzarb muammolaridan biri bo’lib qolmoqda. Tabiat resurslaridan oqilona foydalanmasligimiz oqibatida, qanchadan-qancha turlar va notirik komponentlar xavf ostida qolayapti. Tabiatning chiroyli manzarasi, ko‘rkam go‘shalari, o‘zining hayvonot va o‘simlik olamining g‘aroyibotligi bilan ajralib turuvchi biosferani saqlash har birimizning insoniylik burchimizdir.

Biologik xilma - xillik tropik o‘rmonlarda, ya’ni doimiy namiqlimli hududlarda, jumladan, Ekvadordagi Yasuni milliy bog‘ida yuqoribioxilma-xillik mavjud. Quruqlik bioxilma-xilligi okean bioxilma -xilligidan 25 marotaba yuqori. Yeryuzida mavjud bo‘lgan 8,7 millionturning 2,1 millioni okean uchun xos ekanligi baholandi. Kolumbiya yuqori bioxilma - xillikka ega bo‘lgan mamlakathisoblanib, u yerda endemik turlar ko‘p. Ya’ni bu turlar boshqa biromamlakatda uchramaydi. Yerda mavjdu bo‘lgan turlarning 10% gayaqini Kolumbiyada uchraydi va 1900 dan ko‘proq qush turlari Yevropava Shimoliy amerikaga qaraganda ko‘proq. Kolumbiyada dunyo sutemizuvchi turlarining 10% i uchraydi.

Dunyoning suvda va quruqda yashovchilarining 14 %i va dunyo qushlarining 18%i Kolumbiyada uchraydi. Indoneziya dunyo gulli o‘simliklarining 10%ini, sutemizuvchilarning 12%ini, sudralib yuruvchilar, amfibiyalar va qushlarning 17% ini o‘z ichiga oladi. Madagaskar orolidagi florada o‘simlik turlarining 66% iendemik, Yangi Zelandiya orolida esa 72 %, Gavaya orollarida 82-90%. Janubiy Xitoy ning Chjetszyan proventsiyasida Sharqiy osiyoningginko daraxti yovvoyi holda faqat shuyerda o‘sadi. AQSH g‘arbidagibir qancha rayonlarda mamont daraxti faqat shuyerlarda o‘sadi.[2]

Turlar qonun tomonidan saqlansada, toki ularning tabiiy muhiti saqlanmaguncha ular hayot kechira olishmaydi. Atrof muhitni muhofaza qilish ko‘pincha, tabiiy muhitni yoki butun ekotizimni saqlashga asoslangan bo’ladi. Buni bajarishning usullaridan biri bu tabiat muhofazasini yaratish bo’lib, u xuddi, xalqaro bog‘lar va yovvoyi hayot hududlarini saqlash kabi bo’ladi .

1872-yilda birinchi Xalqaro bog' "Yellow Stone National Park" hisoblanib, AQSH da tashkil qilingan. O'sha davrda Kulrang ayiq, loss va bug'ular Shimoliy Amerika hududi tomonga ko'chirilib, joyi o'zgartirilgan edi. Bu hayvonlar ozuqa to'plash uchun yerning ko'plab hududlarini darbadar kezardilar. Agar ularning tabiiy muhiti kichik bo'lsa ular yashay olmaydilar. Misol uchun, kulrang ayiq kuniga katta miqdorda ozuqaga muhtoj bo'ladi. Kulrang ayiqqa o'z qornini to'ydirishi uchun bir necha yuz km hududlar kerak bo'ladi. Milliy bog'lar va yovvoyi hayot hududlarisiz ba'zi hayvonlar hozir mavjud bo'lgandan ancha kam bo'lishlari mumkin edi.

O'SIMLIKLAR DUNYOSI.

O'simliklar dunyosi erdagi hayotning birlamchi manbaidir. Ular yiliga 380 mlrd. tonna organik modda hosil qiladi, buning 325 mlrd. t. dengiz va okean o'simliklariga, 38 mlrd. t. o'rmonlarga, 6 mlrd. tonnasi o'tloqlarga to'g'ri keladi. Bundan tashqari o'simliklar, ya'ni yashil o'simliklar tufayli fotosintez jarayoni bo'lmasa, havodagi uglerod (CO₂)ning miqdori ko'payib kishilar va hayvonlar nobud bo'lur edi. Biroq atmosferadagi suv yuzasidan va tuproqdan kelayotgan o'sha CO₂ gazi o'simliklar tomonidan yutilib, fotosintez natijasida yashil o'simliklar atrofga kislorodni chiqarib turadi.

Shunday qilib, fotosintez orqali er sharidagi suv 5,8 mln. yilda, atmosferadagi kislorod 5800 yilda, karbonat angidrid 7 yilda bir marta yangilanib turadi.[3] O'simliklar inson uchun oziq-ovqat, yem-xashak, dori-darmon, kiyim-kechak va boshqa ko'pchilik moddalarning tabiiy manbalari hisoblanadi.

Halqimiz tomonidan ko'p ishlatiladigan va keng tarqalgan dorivor o'simliklardan foydalaniladi. Bularga isiriq, ermon, chakanda, aloe, na'matak, gazanda va boshqalar misol bo'la oladi. O'simliklar inson organizmidagi turli yuqumli kasalliklarni davolashda katta ahamiyatga ega. Insonlar o'simliklardan chorva mollari uchun ham yem-xashak sifatida keng ko'lamda foydalanadilar. O'zbekistonda g'o'za o'simligi asosiy homashyo hisoblanib, undan turli maqsadlarda foydalaniladi. Insonlar o'simliklardan qurilish materiali sifatida ham foydalaniladi.

O'simliklarni inson hayotidagi muhim tomonlaridan biri, atrof-muhitni ko'klamzorlashtirishdir, chinor, terak, eman, igna bargli doim yashil o'simliklar shular jumlasidandir. Bundan tashqari ular havodagi changni tozalab, uni kislorod bilan boyitadi. O'simliklar dunyosidan oqilona foydalanish va muhofaza qilishda o'rmon o'simliklari alohida o'rin egallaydi. Respublikadagi o'rmonlar yagona davlat o'rmon fondini tashkil etadi. O'zbekiston o'rmonlari o'zining xususiyatlari bilan tog', cho'l, to'qayzor va vodiylar o'rmonlariga ajratiladi (1-sxema).

1-sxema

XX asr boshlarida O'zbekiston o'rmonlarining maydoni 4-5 martaga qisqardi. Ayniqsa to'qay o'rmonlari antropogen tayziqqa duch keldi. Dunyo bo'yi o'rmonlar xolati qoniqarli emas. Haddan tashqari o'rmonlarni kesilishi avj olib, ularning tiklanishi etarli emas. O'rmonlar kesilishini yillik hajmi 3 mlrd.m3 ni tashkil etadi. Bu FAO (BMTning oziq-ovqat va q/x tashkiloti)ning ma'lumotlariga qaraganda 2000 yilga kelib 1,5 barobarga ortdi. Ayniqsa tropik o'rmonlar (Yer yuzining 7%idan iborat) holati g'oyat tashvishlidir.

Aniq ilmiy manbalarda keltirilishicha, biz yashab turgan yer kurasida bundan 1,5 ming yil muqaddam o'rmonlar 47% maydonni tashkil qilgan bo'lsa, hozir ular 27% ni tashkil qiladi. Ko'p mamlakatlardagi sanoat manbalarida foyda ketidan quvish oqibatida juda ko'p o'rmonlar kesilib, ularning o'rniga katta-katta zavod, fabrikalar qurilmoqda. Bu zavod va fabrikalarda chiqayotgan chiqindilar atrof-muhitni ifloslanishi natijasida ko'plab nodir va noyob o'simlik turlari qirilib ketishiga sabab bo'lmoqda.

BMTning rasmiy ma'lumotlariga qaraganda sanoat rivojlana boshlagan davrdan 250 ming xil o'simlik turi yo'q bo'lib ketishi xavotir ostida ekanligi ta'kidlangan. O'zbekiston Respublikasida mustaqillikka erishgach atrof-muhitni, hayvonot va o'simliklar dunyosini muhofaza qilishga alohida e'tibor berildi. 1992 yil 9 dekabrda "Tabiatni muhofaza qilish" to'g'risida, 1993 yil 7 mayda "Alohida muhofaza qilinadigan hududlar" to'g'risida va nihoyat 1997 yil 26 dekabrda "O'simliklar dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish" to'g'risida qonunlar qabul qilindi. Ushub qonunlarda tabiiy sharoitda o'sadigan o'simliklar dunyosini shuningdek, takror etishtirish va genetik fondini saqlash uchun ekib o'stiriladigan yovvoyi o'simliklarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi munosabatlar to'g'risida boradi.

2-modda-O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi munosabatlar to'g'risida qonun hujjatlarini asosiy vazifalari quyidagilardir: - Floraning tur bo'yicha tarkibini va genetik fondini tabiiy sharoitlarda saqlab qolish. Tabiiy o'simlik jamoalarining va yovvoyi o'simliklar o'sadigan muhitning bir butunligini saqlab qolish. O'simlik dunyosidan oqilona foydalanish va uni takror etishtirishni ta'minlash yuridik va jismoniy shaxslarni o'simliklar dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi faoliyatini huquqiy tartibga solish.

4-modda - O'simliklar dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi davlat hokimiyati organlari, shuningdek, mahsus vakolat berilgan davlat organlari va davlat organlari boshqaruv organlaridir. Yuridik va jismoniy shaxslar o'simliklar dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarda belgilangan tartibda va sharoitlarda qoplashlari shart.[4] Bu qonunlar barcha o'simliklar turlarini saqlab qolish, uni asrab avaylash va muhofaza qilishda muhim hujjatlar bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida 4,5 mingga yaqin o'simlik turlari mavjud. Ular orasida jiddiy muhofazaga muhtoj ko'pgina kamyob, endem va reлект turlari ham. Unday turlarning soni 301 ta bo'lib. O'zbekiston Respublikasining «Qizil kitobi»ga kiritilgan.

Mustaqilligimiz sharofati bilan bunday muhofazaga muhtoj o'simliklar borasida ko'pgina ishlar qilindi (1-2-jadval).

O'zbekiston asosiy tabiiy-hududiy majmuasi florasining xilma-xilligi

Majmualar		Maydoni km ²	%	2-jadval Turlar soni
Cho'llar	Qumli cho'llar	9870	22	320
	Taqirlar	13185	29	400
	Shag'alli cho'llar	1700	4	566
	Sho'rxok cho'llar	1310	3	304
Namlang an maydonlar	Daryo qayirlari va ko'llar	1541,3	3,5	285
Dashtlar	Tog'oldi yarim cho'l	459 365	1 0,7	1180 634
	Tog' quruq dashtlari			
O'rmon- o'tloq dashtlar	Tog' bargli o'rmon va butazorlar	218 85,6	0,4 0,2	248 235
	Archazorlar			

O'zbekiston Respublikasi hududida 4,5 mingga yaqin yovvoyi o'simlik va 2000 dan ziyod zamburug' turlari mavjud. Shundan 577 tasi dorivor, 103 turi bo'yoqbop, 560 turi efir moyli o'simliklar hisoblanadi. Ular orasida jiddiy muhofazaga muhtoj ko'pgina kamyob, endem va reлект turlar ham bor. Bunday turlarning soni 400 ta atrofida bo'lib, ular O'zbekiston florasining 10-12 % ini tashkil etadi. Aholining tabiatga noto'g'ri munosabati ham o'simliklarning kamayib ketishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, keyingi yillarda qizil lola, sallagul, shirach va shunga o'xshash nafis gulli o'simliklarning juda kamayib ketganligining guvohi bo'lib turibmiz.

O'simlik turlarini saqlash va muhofaza qilish uchun 1979 yilda O'zbekiston "Qizil kitobi" ta'sis etildi. Qizil rang - xavfli, ta'qiqlovchi va ma'n qiluvchi ramziy ma'noni

anglatadi. "Qizil kitob" nabotot olamining kamyob, yo'qolib ketish xavfi ostidagi turlari haqida mukammal ma'lumot beradi. Uning vazifasi - jamoatchilik va davlat idoralarini tabiat muhofazasi masalasiga jalb etishdan va turlar genofondini saqlab qolishga ko'maklashishdan iborat.

O'zbekiston florasining yo'qolib ketish xavfi ostida turgan 163 turi "Qizil kitob"ning 1984 yilgi nashriga kiritilgan. Shuni esda tutish kerakki, "Qizil kitob" ning birinchi jildi (tomi) hayvonlar bo'yicha bo'lib, 1983 yilda nashr qilingan. 1998 yilga kelib, O'zbekiston "Qizil kitobi" ga kiritilgan o'simlik turlarining soni 301 taga yetdi. 2009 yilda nashr etilgan O'zbekiston Respublikasining «Qizil kitobi» ga esa 321 ta o'simlik va 3 ta zamburug' turlari kiritilgan.

O'simlik dunyosini muhofaza qilish jarayonida keng omma ishtirok etgan taqdirdagina ijobiy natijalarga ega bo'lish mumkin. Shundagina, biz kelgusi avlodlar uchun nabotot olamining bebaho boyligini saqlab qoldirgan bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Otaboev Sh. T " Inson va biosfera " T , 1995 y .
2. A.To'xtaev " Ekalogiya" T," O'qituvchi" , 1998 y.
3. A. Xamidov . M. Nabiev va b, "O'zbekiston o'simliklar aniqlagichi" T , "O'qituvchi " T., 1987 y
4. A. Xamidov va b . "Botanika asoslari " T., " O'qituvchi " .,1990 y